

УДК 904:246(477):[061.3:902]

Р. І. Філіппенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ ЦЕРКОВНОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕСЯТОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ

Значну роль у дослідженні українського церковного мистецтва відіграли Археологічні з'їзди, які мали на меті – зберігати та вивчати пам'ятники історії. Десятий Археологічний з'їзд працював в 1896 р. у Ризі. Вирізнявся Ризький з'їзд тим, що переважна кількість прочитаних рефератів з церковного мистецтва були присвячені дослідженню християнських пам'ятників Константинополя, Греції та Болгарії.

Ключові слова: Десятий Археологічний з'їзд, християнські пам'ятники мистецтва.

Значительную роль в исследовании украинского церковного искусства играли Археологические съезды, которые ставили цель – сохранять и изучать памятники истории. Десятый Археологический съезд работал в 1896 г. в Риге. Отличался Рижский съезд тем, что большое количество прочитанных здесь рефератов по церковному искусству были посвящены исследованию христианских памятников Константинополя, Греции и Болгарии.

Ключевые слова: Десятый Археологический съезд, христианские памятники искусства.

Archeological Congresses played an important role in studies of the Ukrainian church art. Their aim was to preserve and study historical monuments. 10th Archeological Congress took place in Riga in 1896. It was

notable for the fact that most of the presented there reports analyzed Christian monuments of Constantinople, Greece, and Bulgaria.

Key words: 10th Archeological Congress, Christian monuments of art.

Постановка проблеми. Значну роль у вивченні давньоруського і українського церковного мистецтва відіграли Археологічні з'їзди, які мали на меті зберігати та вивчати пам'ятники історії і мистецтва, сприяти розвитку й популяризації науки.

З приводу дослідження окремих питань щодо вивчення церковних «старожитностей» під час роботи десятого Археологічного з'їзду було опубліковано кілька праць. Як приклад, можна навести роботи Г. І. Вздорнова [1], А. А. Жабрюк [2], статтю Г. М. Штендер [9] і т. д.

Спеціально проблеми вивчення церковної археології на Археологічних з'їздах присвячена стаття І. А. Карсим [5]. Але в публікації І. А. Карсим питання про роботу десятого Археологічного з'їзду розглядається дуже коротко.

Таким чином, досі бракує спеціальної публікації, присвяченої вивченню церковної «давнини» за матеріалами роботи десятого Археологічного з'їзду.

Мета статті. У статті автор зосередив свою увагу на вивченні історичних пам'яток візантійської та давньоруської культури, пам'яток церковних старожитностей України під час роботи десятого Археологічного з'їзду.

Виклад основного матеріалу. Десятий Археологічний з'їзд працював у серпні 1896 р. у Ризі. В основному, на з'їзді розглядалися питання вивчення історичних пам'яток Прибалтики та північної Росії, яке було започатковане в 1893 р. (під час проведення Археологічного з'їзду у Вільно). За час роботи десятого Археологічного з'їзду було проведено 33 засідання і заслухано 98 рефератів з різних питань [8, с. 129].

Вирізнявся Ризький з'їзд тим, що багато прочитаних тут рефератів були присвячені вивченню християнських пам'яток Константинополя, Греції та Болгарії. Перш за все це було пов'язано із відкриттям Російського археологічного інституту в Константинополі (1894-1914) та висвітленням його діяльності на перших роках роботи. З точки зору питання, яке вивчаємо, це важливо тому, що проблема візантійської спадщини в давньоруській культурі досить давно привертала увагу вчених. Належну роль відіграла Візантія у формуванні та розвитку давньоруського, а згодом і українського мистецтва, яку не можна переоцінити.

На загальному засіданні з'їзду з доповіддю «О Русском археологическом институте в Константинополе» [8, с. 44-50] виступив директор наукової установи Ф. І. Успенський (1845-1928). Вивчаючи проблеми слов'яно-візантійських відношень, він також ознайомив присутніх із діяльністю Археологічного інституту, перед яким стояла мета – дослідження пам'яток Візантії, Греції та Балканського півострова. Працівники Інституту провели низку наукових експедицій по Малій Азії, Анатолії, на Афон, дослідили частину Болгарії та ін. Доповідач розповів про найбільш значні придбання, зроблені за часів існування Інституту: рукописи грецького Євангелія VI ст. (пурпуровий кодекс), давньохристиянські саркофаги, фрагменти давніх мозаїк та інші.

Ф. І. Успенський зупинився на проєкті упорядкованого вивчення пам'яток Афона. «Афон с его громадным значением для христианского искусства заслуживает... специального и внимательного изучения» [8, с. 48], – заявив він. Варто відзначити, що представники російської науки відгукнулись на заклик Ф. І. Успенського. Наприклад, Д. В. Айналов (1862-1939) після подорожі по Греції опублікував роботу «По Афону (Путевые наброски)» (СПб., 1899); Н. П. Кондаков (1844-1925), за матеріалами експедиції 1898 р., опублікував роботу «Памятники христианского искусства на Афоне» (СПб., 1902) тощо.

На з'їзді Ф. І. Успенський виступив ще з декількома доповідями. У доповіді «О вновь открытом пурпуровом кодексе Евангелия» референт розповів про пурпуровий кодекс Євангелія VI ст., відоме надбання Російського археологічного інституту. Із 182 листків кодексу були відомі лише 45 листків. Вони зберігались у бібліотеках і музеях Рима, Відня, Лондона та в інших містах [8, с. 75]. Підкреслюючи цінність цього надбання, потрібно відзначити, що навіть у наш час відомі лише декілька подібних кодексів. Більш детально доповідь вченого була викладена у звіті про перебіг з'їзду, який був опублікований в журналі «Археологические известия и заметки» [3, с. 309-310].

У наступній доповіді «Археологические памятники города Никеи» Ф. І. Успенський зупинився на вивченні християнських пам'яток міста Нікеї. Нікея була містом проведення перших Вселенських соборів. Референт, відповідаючи на питання, де могли відбуватися

засідання цих соборів, висловлює різні точки зору, зокрема він указує на церкву митрополита, підтверджуючи свої припущення фактами [8, с. 95-96].

Ф. І. Успенський виступив і на останньому засіданні з'їзду з доповіддю «О Болгарии в археологическом отношении». У своїй доповіді він указав на найбільш важливі археологічні завдання з вивчення болгарських пам'ятників та виокремив давньохристиянські пам'ятники, такі як: руїни Св. Софії, монастирі Рильський і Боянов, рукописи, мініатюри тощо [8, с. 127-128].

Крім того, Ф. І. Успенський, який був вченим секретарем з'їзду, подав звіт «Об ученой деятельности X Археологического съезда в Риге» [8, с. 129-130].

Далі тему про діяльність Російського археологічного інституту в Константинополі підхопив М. В. Покровський (1848-1917), прочитав доповідь Д. В. Айналова «О древнехристианском саркофаге, вновь найденном в Константинополе» [8, с. 50-51]. Д. В. Айналовим були описані та вивчені два пам'ятники – «христианские саркофаги», про які у своїй промові говорив Ф. І. Успенський. Ці саркофаги, як і інші давньохристиянські пам'ятники Візантії, були надзвичайно цінними, а їхнє дослідження досить важливе для вивчення історії християнського мистецтва, а також і для вирішення питання про його започаткування.

При обговоренні доповіді, М. В. Покровський указав на значення цих пам'ятників, констатували, що в основному дослідження давньохристиянського мистецтва проводились на заході Європи. Музей у Ватикані переповнений пам'ятниками давньохристиянського мистецтва, а на Сході їхня кількість складає «лишь несколько единиц».

Доповідь П. Д. Погодіна «Археологическая поездка по северной Болгарии» була прочитана секретарем відділення «Древности классические, византийские и западноевропейские» Є. К. Редіним. До доповіді «Археологическая поездка по северной Болгарии» Є. К. Редін зробив вступ. Він зауважив, що велика кількість описаних пам'ятників мають інтерес як пам'ятники національні, болгарські. Є. К. Редін заявив про необхідність проведення порівняльного аналізу між пам'ятниками мистецтва руського і болгарського та з'ясування питання щодо впливу візантійської культури на руське і болгарське мистецтво, а також встановлення між ними генетичного зв'язку. Експедиція П. Д. Погодіна саме і цікава тим, що є благодатним матеріалом для такого роду дослідження.

Далі Є. К. Редін перейшов до викладу доповіді, в якій йшлося про отриманий матеріал

вченим під час проведення «наукової екскурсії». П. Д. Погодін побував у давніх храмах і монастирях, оглянув ризниці, описуючи сюжетні зображення, які йому поталанило побачити в церквах [8, с. 3].

На з'їзді Є. К. Редін також виступив з доповіддю «Мозаики равенских церквей» [8, с. 93], яка була складовою його монографії (Редін Є. К. «Мозаики равенских церквей.» – СПб., 1896.). Вчений розглянув питання з точки зору історіографії і дійшов висновку про візантійське походження мозаїк Равенни.

З доповіддю «Восстановление Константинопольского храма Св. Апостолов на основании вновь найденного описания» виступив О. Ф. Вульф, в якій розкривались окремі аспекти діяльності Російського археологічного інституту [8, с. 96-97].

Потрібно особливо наголосити на тому, що майже до кінця XIX ст. у науковій літературі було відсутні праці, які давали б бодай приблизну уяву про візантійську культуру та яку роль вона виконувала в історії християнського мистецтва. Таким чином, завдяки плідній роботі вітчизняних вчених-візантиністів і Російського археологічного інституту в Константинополі спростовувалась точка зору західних і деяких російських дослідників про те, що давньохристиянське мистецтво розвивалось тільки в Західній Європі. Заслуги російської науки у вивченні Візантії були визнані європейськими вченими, які стали приділяти значно більше уваги питанню щодо впливу візантійської культури на західний світ.

Стосовно вивчення церковного мистецтва України, то досить цікавим є реферат М. П. Істоміна «К истории живописи в Киево-Печерской Лавре» [8, с. 64-65]. Варто зауважити, що центр мистецького життя в Україні у другій половині XVII ст. переміщається до Києва, де віддавна існувала живописна школа з міцними, усталеними художніми традиціями. Осередком художньої освіти була Києво-Печерська лавра, яка мала свої іконописні майстерні. Підготовка іконописців велася в ній на досить високому професійному рівні і ґрунтувалася почасти на досягненнях тогочасного західноєвропейського мистецтва [2, с. 65-66].

М. П. Істомін, вивчаючи проблему розвитку живопису в Києво-Печерській лаврі, поставив перед собою завдання: визначити «эпоху, к которой относится... в... южнорусской живописи заимствование с западных образцов»; друге – «путь, которым шло это заимствование» [8, с. 64].

У бібліотеці Києво-Печерської лаври ним був знайдений матеріал, який більш-менш давав відповіді на поставлені питання, а саме збереглися: 1) рисувальні посібники – кужбушки – альбоми за якими навчались учні Лаврської школи кінця XVII – пер. пол. XVIII ст.ст.; 2) рисунки учнів школи, у кужбушках, що вийшли друком у Німеччині, Італії, Франції та в інших країнах, серед яких можна побачити, починаючи від геометричних фігур і до репродукування композицій біблійських та євангельських сюжетів, які завжди супроводжуються підписом і датою. Серед них імена Опанаса Ірклевського, Самійла Неділька, Алімпія Галика та інших відомих згодом лаврських живописців [2, с. 66.]; 3) рукописні реєстри іконних і портретних зображень, якими були прикрашені стіни Києво-Печерського храму в XVIII ст.

На підставі студійованого матеріалу М. П. Істомін дійшов висновку, що стінопис лаврського храму відноситься до часів митрополита П. Могили.

О. П. Голубцов (1860-1911) у доповіді «О начале, первых деятелях и направлении иконописной школы Троицкой лавры» [8, с. 92-93] відзначив, що в Троїце-Сергієвському монастирі мистецтво іконопису розвивалось упродовж XV-XVII ст.ст. Більш детально референт зупинився на роботі іконописної школи Лаври в 40-х рр. XVIII ст.

М. В. Покровським була підготовлена доповідь про православну церковну старовину м. Риги [8, с. 90-91]. Будучи спеціалістом в царині християнської іконографії, М. В. Покровський ознайомив присутніх із трьома зібраннями давньоруських пам'ятників мистецтва, що знаходяться на території Риги. Перше зібрання – у Церковно-археологічному музеї (музей працював при духовному училищі). Тут зберігалась колекція старовинних ікон, серед яких були прекрасні взірці XVII ст. московської та строгановської іконописних шкіл. Ще в Музеї зберігались зібрання старовинних книжок і церковно-слов'янських рукописів XIV-XVIII ст.ст.

Друге зібрання давнини знаходилось в єдиновірській церкві, а також іконостас, який являє собою низку серій чудових ікон. Серед них і мученик Христофор, зображений у традиційній формі – із головою тварини. Крім того, на хорах церкви збереглась колекція, що давно не використовувалися, але досить важлива в художньому та іконографічному відношенні ікон. На думку вченого, майже всі вони належали школам московській та, ймовірно, новгородській.

Третє зібрання знаходилось у старообрядчій молитовні, серед яких предмети старовини –

ікони, переважно, московської школи. У композиціях надзвичайне багатство та розмаїття. Зміст своєї доповіді у короткій формі М. В. Покровський розкрив у статті «Русская старина в г. Риге» [7].

У третьому томі «Трудов» була опублікована робота М. В. Успенського та О. І. Успенського «Очерк церковных древностей города Риги» [9], яка доповнювала доповідь М. В. Покровського.

М. В. Успенський та О. І. Успенський були направлені у відрядження до Риги Московським Археологічним товариством для вивчення пам'ятників церковної старовини. Як і М. В. Покровський, вони не ставили перед собою завдання різнобічно дослідити церковні старожитності міста Риги, а обмежились їхнім описанням із короткими коментаріями. Дослідники оглянули православні церковні старожитності церковно-археологічного музею, старообрядчого молитовного дому, церков єдиновірської, Благовіщенської, Олександроневської, Іванівської, кафедрального собору, жіночої общини сестер Мансурових.

М. Г. Добринкін і І. Д. Четиркін виступили з доповідями, присвяченими великомученику Микиті. Доповідь М. Г. Добринкіна мала назву «Об иконографических формах великомученика Никиты» [8, с. 93], а доповідь І. Д. Четиркіна – «К вопросу об изображениях великомученика Никиты» [8, с. 93-94].

У 1893-1895 рр. проводилась реставрація Новгородського Софійського храму, очолювана В. В. Суслов (1857-1921). Матеріали, отримані під час реставраційних робіт, стали основою для його доповіді «Новгородский Софийский собор» [8, с. 71-72].

Відзначивши значення пам'ятника Софійського храму Новгорода, В. В. Суслов розповів про результати роботи та про зроблені під час ремонту відкриття: «Открыты замечательные фресковые изображения в главном барабане храма: ангелы и пророки, относимые к XII ст... Свв. Константин и Елена... и другие фресковые изображения, найденные в других частях храма, но в разрушенном виде» [8, с. 71]. Доповідач повідомив про те, як собор будувався, про спосіб мурування стін, склепіння та ін. У кінці виступу він наголосив на епохальності зроблених відкриттів.

Однак при реставрації храму були втрачені певні фрагменти живопису, які відносяться до періоду XI-XII ст.ст., а також допущені й інші досить серйозні помилки. Учасники з'їзду ухвалили: «просить Совет съезда формулировать просьбу к Имп. Археологической комиссии о том, чтобы впредь, при подобных реставрациях,

принимались меры к сохранению всех остатков старины» [8, с. 73].

На засіданні Ради з'їзду були висловлені нарікання з приводу, «что при реставрации частью пострадали некоторые важные памятники древности, частью совсем уничтожены», а також прийнято рішення «просить Императорскую Археологическую комиссию принять меры к предупреждению подобных нежелательных случайностей» [8, с. 126].

Потрібно сказати, що під час реставрацій, якими керував В. В. Суслов, часто поєднувались архітектурні ремонтні й відбудовні роботи храму із вивченням та реставрацією настінного живопису. Це були перші спроби так званої комплексної реставрації. Проблема В. В. Сулова полягала в тому, що йому не завжди вдавалось знайти правильне рішення там, де мова йшла про фресковий живопис, пише наш сучасник Г. І. Вздорнов [1, с. 158].

Вивченню іконографії фресок Новгородського Софійського собору був присвячений і виступ М. І. Троїцького (1851-1920). Його доповідь називалася «Влияние космологии на иконографию византийского купола (по поводу новооткрытых фресок в новгородском Софийском соборе)» [8, с. 73-74].

Л. С. Паєвський прочитав реферат «Каменец-Литовск и его древние храмы». Розповів історію заснування та розвитку Кам'янець-Литовська, промовець більш детально зупинився на деяких стародавніх пам'ятниках міста (храмах: «Христорождественском, Воскресенском, Симеоновском») і окремих документах (грамота Петра Могили) [8, с. 74].

Із доповіддю «Церковно-археологические памятники города Пинска» виступив О. І. Миловідов. Оратор описав релігійно-культурне життя Пінська, боротьбу між православ'ям і католицизмом, розповів про вплив унії на церковну архітектуру та живопис, який проявлявся у наслідуванні західних католицьких зразків [8, с. 97-98].

У зв'язку із студійованою темою певну зацікавленість має і доповідь С. Є. Зверева – «Следы христианства на Дону в домонгольский период» [8, с. 102]. Стаття С. Є. Зверева із такою ж назвою була опублікована у першому томі «Трудов» з'їзду [4]. У ній автор робить висновки, що Воронежське Придоння вже у XII ст. було заселене християнами.

Величезна кількість пам'ятників церковної старовини, про які йшла мова на десятому та інших Археологічних з'їздах, були остаточно втрачені. За такої ситуації, яка склалася, вивчення та аналіз матеріалів з'їздів, на яких обгово-

рювались зниклі пам'ятники християнського мистецтва, дає ґрунтовний матеріал для узагальнюючих висновків, що досить суттєво для розвитку сучасної науки.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У висновках треба відзначити, що багато дослідників, які виступали з доповідями на з'їзді, безпосередньо не займалися вивченням церковних старожитностей України, а їхні виступи не мали ґрунтовних узагальнень. Проте вони піднімали питання, які були пов'язані із вивченням пам'ятників візантійської та давньоруської культури, на підставі яких згодом формувалось і розвивалось національне українське мистецтво, а також і мистецтво інших народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вздорнов Г. И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век / Г. И. Вздорнов – М., 1986.
2. Жаборюк А. А. Украинский живопис доби середньовіччя / А. А. Жаборюк. – Київ-Одеса, 1978.
3. Заседания X Археологического съезда в Риге // АИЗ. – № 9-10. – 1896. – С. 309-310.
4. Зверев С. Е. Следы христианства на Дону в домонгольский период / С. Е. Зверев // Труды X Археологического съезда в Риге, 1896 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1899. – Т. 1. – С. 316-326.
5. Карсим І. А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс] / І. А. Карсим – Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/pub/karsim.htm>.
6. Лященко А. О времени написания «Слова Даниила Заточника» / А. Лященко // Труды X Археологического съезда в Риге, 1896 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1899. – Т. 1. – С. 290-297.
7. Н. П. Русская старина в г. Риге / Н. П. // АИЗ. – 1896. – № 9-10. – С. 269-271.
8. Протоколы // Труды X Археологического съезда в Риге, 1896 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1900. – Т. 3. – С. 1-135.
9. Успенский М. В. Очерк церковных древностей города Риги / М. В. Успенский, А. И. Успенский // Труды X Археологического съезда в Риге, 1896 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1900. – Т. 3. – С. 139-218.
10. Штендер Г. М. К вопросу о галереях Софии Новгородской (по материалам археологического исследования северо-западной части здания) [Електронний ресурс] / Г. М. Тендер. – Режим доступу: <http://www.russiancity.ru/books/b53.htm>.